

G.J. VOSSIUS RETORIKÁJÁNAK KOLOZSVÁRI KIADÁSAI

A soron következő előadás nem közvetlenül, nem is általában szól Tótfalusi Kis Miklósról, hanem csupán a nyomdász egyetlen kiadványát, ennek újabban megállapított szerzőjét és a könyv hatását ismerteti. A kutatási eredmények elmondására azonban nem lehetett jobb alkalom és hely, mint éppen ez az ülés és Debrecen: először azért, mert a Tótfalusi-nyomtatvány egyetlen példánya a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található; másodszer azért, mert Bán Imre, a debreceni egyetem emeritált professzora írt róla érdemben először és tudtom szerint a mai napig is utoljára. Az ő úttörő érdeméhez azt kell még hozzáfűzni, hogy "Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században" c., 1971-ben megjelent munkájával a felvilágosodás előtti magyar irodalom egész mai retorika- és poétikatörténeti kutatásának alapját vetette meg. Bán Imre annak idején 4 nyomtatott lapot írhatott Gerardus Joannes Vossius retorikájának 1696-i kolozsvári kiadásáról, - nekem nem sokkal többre futja az időből: Bán Imre 1952-ben kiadta Tótfalusi "Mentség"-ét, s a kitűnő tipográfus egész munkásságának ismeretében mutatható rá, hol kereshető a tankönyv helye a XVII. század végének magyar művelődésében, - nekem ez idő szerint még további két könyv több ponton filológiaiilag sem lezárt feldolgozási kísérletéről kell számot adnom: ilyen körülmények között, azt hiszem, leginkább a kutatás folyamatossága a lényeg, s előre bejelenthetem, hogy az előadandó eredmények pontosan illeszkednek a Bán Imre által kifejtettekhez.

A kolozsvári "Rhetorice contracta" sajtó alá rendezőjéről eddig annyit tudhattunk, amennyit Tótfalusi mondott róla a "Mentség"-ben: "Osztán mégis szerencsémre találkozom olyanra is, mely nem kívánja, hogy korrigáljam. Mint a deákban a Rhethorika Vossii, melyről legényim azt mondták, hogy avagy annak korrektora tanult volt tőlem, avagy én attól, de igen egy nyomon járunk az ortográfiában".¹ "Ebből világosan az következik," - vonta le Bán Imre a helyes következtetést, - "hogyan nem a kiváló nyomdász volt /.../ a kompendium készítője": nos, előkeült egy nyilatkozat, éppen a kompendium szerzőjétől, amelyben világos szavakkal magának tulajdonítja a névtelenül megjelent kötetet. Dálnoki Benkő Márton 1702-ben megjelent Florus-fordításának ajánlásában írta a következőket: "Bizonyosság az én lelkem ismereti az Istennel együtt

/.../ mitsoda dolgokat vittem én véghez a' N.Enyedi Collegiumban T. Profes-
sor Uraiméktól réám bizattatot *Oratorica* és *Syntactica Classisokban* mint a'
Cicero *Epistoldinak*, mind bizonyos *Orátíjainak*, mind ennek a' *Florus* nak
expositio ja, mind a' Görög nyelvnek taníttása éránt: bizonyosság az én
lelkemismereti /1/ az Istennel együt, mitsoda könnyebbségit és hasz-
nát forгатam én elmémben az Ifjuságnak, midőn a' *Vossius Iános Uram*
Oratóriájának ki-nyomtattatására, magam kezem alatt lévő Tanítványim-
tól, és más Ifjaktól bizonyos *Summa* pénzt szettem-fel és annak napfény-
re való jöveteliben fáradoztam: melly *Editio* val ma-is a' *Collegiumokban*
és *Scholakban* nagyob részin élnek: bizonyosság az én lelkem-isméreti az
Istennel együt, misoda /!/
indulattal viseltettem én az *Maros Vásárhelyi*
Schold hoz". /RMK I, 1649, A6-A7./

A szerző nevéen kívül sok egyebet is tartalmazó idézet mondaniva-
lója Koncz József kerek 100 esztendővel ezelőtt megjelent egyik tanul-
mánya Dálnoki Benkő Mártonra vonatkozó életrajzi adatainak segítségé-
vel fejthető ki igazán.² A retorika szerzője Nagyenyeden tanult, majd
tanárai bizalmából a szintaxistákat és a retorikai osztályt tanította:
ezeknek olvasmányai közé tartoztak Cicero levelei és beszédei, s ehhez
a tananyaghoz járult a történetíró Florus magyarázata ill. magyar for-
ditása, valamint "Vossius Iános Uram Oratóriájának" kiadása. Dálnoki
Benkő 1698-ban a marosvásárhelyi iskola rektora lett, de 1700-ban meg-
vált tőle, 1703-ban pappá ordinálták. Vossiusból szerkesztett retorika-
tankönyvét tehát nagyenyedi osztálytanító korában, minden valószí-
nűség szerint még 1695-ben állította össze. Az idézet a retorika szer-
zőségének kérdését, ha beszámítjuk a kötelező szerénykedést, vélemé-
nyem szerint tisztázza; ezen túl a publikálás történetéhez azt az ér-
tékes információt tartalmazza, hogy Benkő Márton a kinyomtatás költ-
ségeire tanítványaitól és más enyedi diákoktól pénzt szedett össze, de
már hományban marad, hogy a nyomtatás teljes költségét fedezték-e ve-
le. Nem sokkal világosabb, hogy a szerző "fáradozott" a könyv "napfé-
nyre való jöveteliben": mai magyar nyelven azt jelentheti, hogy kap-
csolatot talált Tótfalusihoz, és a "Mentség"-ben álló mondat szerint
nyomdászának a kézirat latin helyesírásával nem kellett vesződnie.

A kolozsvári nyomtatvány szövege, mint a teljes cím elárulja, két
fő forrásból készült. Az egyik G.J. Vossius "Rhetorice contracta"-ja
volt, ami 1621-ben jelent meg először, 1627-től vált Hollandia és Nyu-
gat-Frizia rendei által bevezetett tankönyvvé, és az erdélyi előtt már
nem kevesebb, mint 33 kiadásban látott napvilágot. Először természetesen
Németalföldön, 1634 óta Németországban, 1651 óta Angliában, utóbb
leggyakrabban Lipcsében.³ A "Rhetorice contracta" nem más, mint a szer-

zõ kétkötetes, korábban "Oratoriarum institutionem libri sex" /1606/ majd 1630-tól "Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex" /1630/ c. hatalmas opuszának középiskolák számára szerkesztett változata. A "Rhetorice contracta" általam ismert, 1627-i kiadása 436 lapnyi, ahogy látom, főleg ebből szerkesztette Benkő Márton a maga 130 lapos könyvecskéjét; - úgy azonban, hogy kiegészítette az Institutiones /ill. Commentarii/ felhasználandónak ítélt részleteivel. A lényeg az, hogy az erdélyi református tankönyv a megfelelő holland tankönyv alapján készült: lényegesen kisebb terjedelmű a külföldinél, de ha a kiegészítéseket tekintetbe vesszük átdolgozott, valamely igényhez alkalmazott változatnak ítélnélhető.

A szerkesztés tendenciájának tekintetében Bán Imre helytálló észrevételét idézhetjük: Benkő Márton "nem a memorizálásra, hanem a megértetésre, a magyarázatra veti a súlyt." /47./ Vossius tankönyvének és a Tótfalusi-kiadványnak viszonyát vizsgálva valóban észrevehető, hogy igen sok példa került át bele a holland szerző bővebb retorikájából. A locusok iránti vonzalom abban a gondosságban is megmutatkozik, hogy Benkő nem restellte sorokig menő pontossággal kikeresni minden egyes idézett példájának lelőhelyét. Megállapítható még, hogy az erdélyi tanár a Florus-fordításban nem ok nélkül hivatkozott a görög tanításában elért eredményeire: egyes görög eredetű retorikai szakkifejezések magyarázata során nemcsak saját nyelvtudásáról tett ugyanis tanúbizonyságot, hanem könyve használóitól is nyilvánvalóan sokat kívánt, mert egyes szavakat le sem írt latin betűkkel.

Abban is igazat írt a szerző, hogy tankönyvével "ma-is /vagyis annak idején/ a' Collegiumokban és Scholákban nagyobb részben élnek": újból megjelentette ugyanis munkáját Telegdi Pap Sámuel Kolozsváron, 1729-ben. Ehhez a kiadáshoz a nyomdász írt előszót: címzettje Bánffy György fia, a hétesztendő Dénes, az egykori gubernátor unokája. A dedikációban említésre érdemes személyi vonatkozás annyi akad, hogy Dénes apja a kolozsvári református kollégium és egyház kurátora volt; stílustörténetileg az az érdekes benne, hogy a család címerállata, a griff, Apollo szent madaraként emblématikus argumentummá minősül az ajánlásban. Ami az említetteken túl valóban új a kiadványban, egy új lapszámozással kezdett, "Dialectica, In usum eorum, Qui Tropologiae secundum Rhetoricen Contractam Gerardi Joannis Vossii operam navant, adornata" c. 50 lapos munka, amivel tudomásom szerint még nem foglalkozott a kutatás, és aminek egyetlen sorát sem G.J. Vossius írta.

A kis kötet leírására, ha nagyon röviden is, főként azért érdemes

vállalkozni, mert világosan kiderül belőle a retorikák és a dialektikák /elvileg jól ismert/ összefüggése, s még eme összefüggések történetére is levonható belőle néhány tanulság. Mindjárt bevezetésül azt kell megjegyezni, hogy a magyarországi és az erdélyi református iskolákban használt retorikák mellé azért lehetett a Vossiusét minden nehézség nélkül bevezetni, mert a holland szerző ugyanahhoz a szisztematikusként /eklektikusnak/ nevezett logikai iskolához tartozott, amelynek egyik megalapítója a nálunk főleg Szenczi Molnár Alberttel kapcsolatban emlegetett Bartholomaeus Keckermann, s amely általánosan elfogadott volt a XVII. század protestáns köreiből.⁴ Vossius állásfoglalásához sem férhetett kétség, mert filozófiatörténetében világosan színt vallott nézetéről.⁵ Retorikájára, mégpedig a tankönyvként kiadottra különben már Buzinkai Mihály hivatkozott a maga retorikájában a hyperbolé meghatározásánál, s ebben a tekintetben a sárospataki tanár a nagyenyedi Dálnoki Benkő Márton előfutárának tekinthető.⁶

A kolozsvári, 1729-i "Dialectica" egészen biztosan Vossius retorikájának második kiadásához készült; szerzője nyilvánvalóan azért írta, hogy a Vossius-tankönyvet korának iskolai logikájával egyeztesse. Hogy aztán a kor logikája milyen volt, legáltalánosabban és egyben legmegbízhatóbban a források meghatározásával írható körül. Az író Ramus szó szerint átvett tételeiből indult ki, név szerint hivatkozott rá /1, 61/, mellette Arisztotelészt idézte /34/: ebben már egy évszázada semmi új nem kereshető. Amiért a szerző valóban érdemesnek tarthatta megírni "Dialectica"-ját, aligha lehetett más, mint hogy a retorika mögött álló logikába bekapcsolja a kartézianizmust. Akkoriban ennek a műveletnek már kitaposott útja volt, Franco Burgersdicius Leidenben, 1626-ban jelentette meg "Institutionum logicarum libri duo" c., az ún. szisztematikusként körébe tartozó munkáját, ami egész sor kiadásban jelent meg Hollandiában és Angliában, utóbb Németországban is; logikáját 1650-ben egy leideni professzor /Adrianus Heereboord/ kommentálta olyan kartézianus felfogásban, hogy manapság a kartézianus logika-írók között foglal helyet /kartézianus skolasztika/.⁷ Ugyanebbe az irányzatba tartozik a logika-történész Risse szerint az 1729-i "Dialectica" egy másik bevallott forrása, a Magyarországon is jól ismert Johannes Clauberg: az ő "Logica contracta"-ját 1694-ben és 1700-ban Tótfalusi nyomtatta ki, 1721-ben Nagyszébenben jelentették meg.⁸

Mint hogy most sem idő, sem lehetőség nincsen a filozófiatörténet filológiájának tüzetes tárgyalására, annyival kell megelégedni, hogy az 1729-i "Dialectica" szerzője mind Burgersdicius kommentátorát /11/, mind Claubergét ismerte, és hol hivatkozással /18/, hol anélkül /33, 35,

47, 48/ nem egy helyen használta fel az utóbbi "Logica contracta"-ját.

Befejezésül azt kell még mondanom, hol maradtak befejezetlenül a kutatások. Első helyen azt vallom be, hogy a Vossius-retorika Dálnoki Benkő Márton által meglehetősen önállóan szerkesztett kolozsvári kiadásának forrásai még koránt sincsenek az utolsó sorig tisztázva, mert pl. nyoma van benne Buzinkai Mihály már említett tankönyvének, s ugyan-csak felismerhető szövegében a Ramus-retorika Bisterfeld-féle kiadásának hatása.⁹ Megjegyzem azonban, hogy a retorikai alakzatok példái gyakran vándoroltak egyik tankönyvből a másikba, s úgy látom, hogy csak egész csoportok átvétele vagy a szerkezet azonossága lehet döntő érv a tényleges kölcsönzés mellett. Még kevésbé tudtam végérvényesen tisztázni az 1729-i "Dialectica" forrásait: meglehet, hogy éppen a fő mánudaktor neve hiányzott előadásomból.

Az biztos viszont, hogy egyelőre névtelenségben maradt szerzője Descartes híve volt; az is biztos, hogy Christian Wolff filozófiája még nem hatott rá, noha 1729-ben már elvárható lenne. Azt hiszem, e két iskolateremtő név s az általuk képviselt filozófiatörténeti irányzatok határai között helyezhető el az erdélyi Vossius-retorika és a melléje megszerkesztett "Dialectica": a két könyv mind terjedelménél, mind tartalmánál fogva mindenestől a XVII-XVIII. századi magyar művelődési viszonyaiban illeszkedik, s éppen küszöbén áll az 1730-40-es évektől keltezhető újabb fordulatnak.

J E G Y Z E T E K

1. Idézi: Bán Imre: i. m. 46-47.
2. Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése, Marosvásárhely 1884. 57-58.
3. C. S. M. Rademaker: Life and Work of Gerardus Joannes Vossius /1577-1649/, Assen 1981. 356, 358-59.
4. Wilhelm Risse: Logik der Neuzeit I, Stuttgart-Bad Cannstatt 1964, 440-531.
5. A De philosophorum sectis liber először 1657-ben jelent meg; a lipcsei, 1690-i kiadást használtam. Nyilatkozatai ebben: 91, 122. v.ö. Risse: i.m. II, /1970/ 118.
6. Institutionum rhetoricarum libri duo, Patakini 1658 /RMK II, 908/; a hivatkozás a lőcsei, 1691-i kiadásban: 11. /RMK II, 1689/.
7. Wilhelm Risse: Bibliographia logica I, Hildesheim 1965; uő.: i.m. II, 58. A. Heereboord: EPMHNEIA c. könyve hivatalosan elismert tankönyv volt; a leideni, 1657-i kiadást használtam.
8. Clauberg kolozsvári kiadásairól: Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós, Bp. 1972., Soltész Zoltánné bibliográfiai leírásában /No. 9, 75/. Clauberg Logica contracta-ja összes műveinek /Amsterdam 1691/ új kiadásában olvasható /Opera omnia, Hildesheim 1968, 913-36.
9. Buzinkai retorikájának hatása: XVI, 6-7; XVII, 9. - A Rameae rhetoricae libri duo ab Audomaro Talero e P. Rami praelectionibus primum observati, nunc vero ex legum imperio reformati a Johanne Bisterfeldio. Herbornae Nassoviorum 1610 befolyása lehet néhány példa /XVI, II./.

S U M M A R Y

THE KOLOZSVÁR (CLUJ) EDITIONS OF THE RHETORICS OF G. J. VOSSIUS

The lecturer points out that the "Rethorice contracta" of G. J. Vossius, published in the printing press of Miklós Tótfalusi Kis in 1696, is not identical with the foreign editions, but it was compiled of the scientist's great rhetoric ("Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex") and of its another version, shortened into textbook, form, known since 1621. The compiler of the Kolozsvár (Cluj) edition was Márton Dálnoki Benkő, professor at the Calvinist colleges in Nagyenyed and later, in Marosvásárhely.

The Transylvanian textbook was published again in 1729, this time together with a document entitled "Dialectica, In usum eorum, Qui Tropologiae secundum Rhetoricen Contractam Gerardi Joannis Vossii operam navant, adornata". The purpose of the latter was to introduce the philosophy of Descartes into "systematic" dialectics.